MIDDELEEUWSE BRONNEN

TYPOLOGIE EN HEURISTIEK

Steven Vanderputten
Jelle Haemers
Tim Soens
Jeroen Puttevils

Academia Press

Academia Press
Coupure Rechts 88
9000 Gent
België

www.academiapress.be

D/2026/45/375 - ISBN 9789059964792 – NUR 684

Vormgeving cover: Mario Debaene
Vormgeving binnenwerk: Keppie & Keppie
Coverbeeld: *Monnik-Schrijver op een Wyvern* (ca. 1150–1200), Maagdenburg (Duitsland).
Brons. Collectie The Metropolitan Museum of Art, New York. Publiek domein.

© De auteurs en Academia Press, Gent, 2026
Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij,
de boeken- en multimediadivisie van Uitgeverij Lannoo nv

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt
in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige
andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave zijn uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

INHOUDSTAFEL

WOORD VOORAF 9

1. INLEIDING 11

2. GESCHREVEN BRONNEN UIT DE MIDDELEEUWEN: GEEN VANZELFSPREKENDHEID 17
- 2.1 Over de orale tegenhanger van het geschreven woord 17
- 2.2 Een ongeletterde, 'pre-geletterde' of 'post-geletterde' samenleving? 19
- 2.3 Latere tendensen 27
- 2.4 Bewaring van de bronnen 38

3. TYPOLOGIE VAN MIDDELEEUWSE GESCHREVEN BRONNEN 41
- 3.1 De verhalende bronnen 42
  - 3.1.1 Geschiedschrijving 43
  - 3.1.2 Afgeleiden en emulaties van de antieke historiografie 69
  - 3.1.3 Originele middeleeuwse genres 74
  - 3.1.4 Hagiografische bronnen 78
- 3.2 Juridische bronnen 82
  - 3.2.1 Normatieve bronnen 82
  - 3.2.2 Rechtspraak 95
  - 3.2.3 Oorkonden 102
- 3.3 Administratieve en boekhoudkundige bronnen 112
  - 3.3.1 Statische bronnen 112
  - 3.3.2 Dynamische bronnen 122
- 3.4 Andere brontypes 143
  - 3.4.1 Politieke traktaten 143
  - 3.4.2 Wetenschappelijke geschriften 145
  - 3.4.3 Schriftvormen uit de christelijke geloofspraktijk 147
  - 3.4.4 Eedformules 147
  - 3.4.5 Pamfletten en aanplakbrieven 148
  - 3.4.6 Liederen 150

4. BEKNOPT OVERZICHT VAN HULPINSTRUMENTEN VOOR DE STUDIE VAN DE MIDDELEEUWEN 155
4.1 Handboeken 155
4.2 Woordenboeken 156
4.2.1 Verklarende woordenboeken 156
4.2.2 Vertalende woordenboeken 157
4.2.3 Dialectkunde 158
4.2.4 Woord- en handboeken voor toponymie en cartografie 159
4.3 Bibliografieën 163
4.3.1 Lopende bibliografieën 163
4.3.2 Retrospectieve bibliografieën 168
4.3.3 Elektronische full-textcollecties 171
4.3.4 Belangrijke tijdschriften voor de mediëvistiek 174
4.4 Bronnenrepertoria 175
4.4.1 Bronnenrepertoria per regio – nationale ondernemingen 175
4.4.2 Bronnenrepertoria per type 176
4.5 Archiefgidsen 188
4.5.1 Wereldwijd 188
4.5.2 Nederland 188
4.5.3 België 188
4.6 Collecties van uitgegeven bronnen 192
4.6.1 Hagiografische en kerkhistorische bronnen 192
4.6.2 Nationale bronnenreeksen 194
4.7 Specifieke zoekinstrumenten en hulpwetenschappen 206
4.7.1 Biografie, genealogie en prosopografie 206
4.7.2 Heraldiek en zegelkunde 211
4.7.3 Metrologie 213
4.7.4 Numismatiek en muntgeschiedenis 215
4.7.5 Chronologie 218
4.8 Digitale bronnen en methodes 220

5. EPILOOG 227

6. HYPERLINKS 232

WOORD VOORAF

Dit handboek is een samenwerking van docenten middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Gent, de KU Leuven en de Universiteit Antwerpen. Sinds jaar en dag wordt er onder verschillende benamingen een zeer gelijkaardig vak gedoceerd aan studenten die inzicht willen krijgen in de typologie en heuristiek van de bronnen voor de studie van de middeleeuwen. De verregaande specialisatie binnen het wetenschappelijke bedrijf maakte het noodzakelijk en uitdagend om de expertise van vier, in zeer verschillende domeinen werkende onderzoekers samen te brengen. Op die manier garandeert dit handboek dat geïnteresseerden een zo breed mogelijk inzicht in de typologie van de middeleeuwse bron en de heuristiek van de mediëvistiek krijgen aangereikt.

De auteurs benadrukken dat dit boek in de eerste plaats bedoeld is als instrument bij de colleges en als beknopt gebruiksinstrument voor studenten geschiedenis. Weliswaar kan elke geïnteresseerde in de middeleeuwse geschiedenis er terecht voor een eerste kennismaking met de bronnen die medievisten gebruiken om het verleden te bestuderen. Het is geenszins de bedoeling naslagwerken als dat van Van Caenegem, *Guide to the Sources of Medieval History/Introduction aux sources de l'histoire médiévale*, te vervangen. Het heeft enkel de ambitie om een toekomstige generatie historici vertrouwd te maken met de middeleeuwse bron, en hem/haar een kritische attitude aan te leren om middeleeuwse teksten te bestuderen. Niet meer, maar ook niet minder.

De auteurs danken hun collega's van verschillende universiteiten voor de bereidwillige medewerking bij de totstandkoming van dit handboek, dat een herziene versie is van de tekst die in 2019 (en voor de eerste keer in 2011) verscheen.

De auteurs, voorjaar 2026

HOOFDSTUK 1 Inleiding

HOOFDSTUK 2 Geschreven bronnen uit de middeleeuwen: geen vanzelfsprekendheid

HOOFDSTUK 3 Typologie van middeleeuwse geschreven bronnen

HOOFDSTUK 4 Beknopt overzicht van hulpinstrumenten voor de studie van de middeleeuwen

HOOFDSTUK 5 Epiloog

1. INLEIDING

Dit handboek heeft tot doel studenten geschiedenis en geïnteresseerden in de middeleeuwse geschiedenis vertrouwd te maken met de voornaamste geschreven bronnen uit de West-Europese middeleeuwen en haar/hem te wijzen op de mogelijkheden en beperkingen van de studie van deze bronnen voor het historische onderzoek. Dit houdt vijf verschillende zaken in:

- In de eerste plaats gaat dit handboek over **bronnen**. Centraal in de behandeling van deze bronnen staan vragen die verband houden met hun ontstaan, overlevering, functie en potentieel voor het historische onderzoek. Het hoeft geen betoog dat een historicus/historica in de eerste plaats geïnteresseerd is in wat de bronnen hem/haar vertellen. Dat impliceert dat teruggrijpen naar rechtstreekse getuigenissen uit de middeleeuwen onontbeerlijk is voor een geslaagd onderzoek. We beschikken vanuit die optiek dus over twee soorten bronnen, die ons respectievelijk rechtstreekse en onrechtstreekse informatie geven. Daarbij komen ook concrete problemen om de hoek kijken, zoals imitatie, vervalsingen, plagiaat en dergelijke.

- We behandelen enkel de **geschreven bronnen**. Archeologische, iconografische en materiële bronnen komen hier niet aan bod. In feite kunnen we stellen dat deze cursus zich dan ook concentreert op het potentieel dat teksten in zich hebben voor het onderzoek. Daarbij is een reflectie over de rol en het specifieke gebruik van het schrift als communicatiemiddel in de middeleeuwse samenleving noodzakelijk. We zullen onder andere zien hoe geschreven teksten allesbehalve neutrale informatiedragers zijn. In mindere mate behandelt dit boek ook literaire bronnen, zoals de dichtkunst, proza of zang. Daarvoor staan de mediëvist drie volumes van de *Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur* ter beschikking.[1]

1 Namelijk twee volumes van Frits Van Oostrom over de literatuur tot 1400 (*Stemmen op schrift* en *Wereld in woorden*, verschenen in 2006 en 2013) en één van Herman Pleij over de periode tot ca. 1550 (*Gevleugelde woorden*, 2007).

- In deze cursus gaat het ook vooral om **brontypes**. Een typologie is een onderverdeling van een groep bronnen op basis van (een aantal) gemeenschappelijke kenmerken. We gaan dus na of er in het schriftgebruik van de middeleeuwer patronen onderscheiden kunnen worden. Welke soorten bronnen zijn er? Kan je spreken van bepaalde formele en intellectuele modellen die de auteurs hebben gebruikt, of schreven ze maar zoals het hen uitkwam? Wat is de rol van sociale, economische, politieke en geestelijke ontwikkelingen in de manier waarop mensen informatie op schrift stelden? Hoe heeft het type bron de inhoud geconditioneerd, en omgekeerd? Op deze vragen geeft dit boek een eerste antwoord.

- Daarnaast beperken we ons tot een **tijdsperiode** die grosso modo de jaren 600 tot 1500 overspant. Die afbakening is echter niet absoluut: veel bronnen of brontypes dateren uit de antieke en laatantieke periode, terwijl een aantal doorgeleefd hebben in de vroegmoderne periode, tot het einde van het ancien régime of zelfs nog daarna. Andere zijn dan weer typisch middeleeuws, zoals hagiografische teksten. Rond 1200 is er een belangrijk breukmoment, zowel wat de aard van de bronnen, als de omvang van hun productie betreft.

- Onze bronnen zijn bijna uitsluitend **West-Europees**. In de eerste plaats zijn die bronnen voor ons het meest toegankelijk, zowel qua taal als qua bewaring in archieven en bibliotheken. In de tweede plaats zijn de middeleeuwen in feite alleen van toepassing op West-Europa. Hoe eurocentrisch en beladen de term ook is, we gebruiken hem nog steeds om de periode tussen de laatantieke periode en de vroegmoderne tijd aan te duiden. Alleen al de enorme verschillen in West-Europa (denk maar aan het verschillende tijdstip waarop de renaissance aanvangt in verschillende delen van Europa) maken duidelijk dat er daarbuiten (bijvoorbeeld in de islamwereld) weinig sprake kan zijn van 'middeleeuwen' als een relevante periodisering.

Dit boek behandelt uitvoerig de verschillende brontypes die in West-Europa courant waren. Daarnaast geven we een overzicht van de verschillende repertoria, bibliografieën en databanken van inventarissen die er beschikbaar zijn voor het onderzoek naar de middeleeuwen. Wellicht is het nuttig even aan te halen wat we onder deze begrippen verstaan:

- Een bron: Oorsprong van informatie. Iets/iemand die gegevens verschaft over een bepaalde toestand of aangelegenheid. Het is een tekst, een persoon of een voorwerp die de onderzoeker in principe rechtstreeks inlicht over de tijd die hij/zij bestudeert. Ruim genomen is een bron dus ongeveer in

dezelfde tijd ontstaan als het feit waarover bericht wordt of de mening die ze vertolkt. Hierop zijn er echter een groot aantal uitzonderingen (bijvoorbeeld een achttiende-eeuwse kopie van een verloren twaalfde-eeuws handschrift).

- Een werk of studie: Gemeenzaam aangeduid als 'literatuur'. Een studie is een werkstuk waarin historici de beschikbare bronnen over een onderwerp hebben benut en verwerkt. Er zijn vele vormen: de belangrijkste zijn monografieën over welbepaalde, niet te uitgebreide onderwerpen, en wetenschappelijke artikels in historische tijdschriften en verzamelbundels.

- Een bronnenuitgave is een wetenschappelijke uitgave van een middeleeuwse tekst. Er bestaan twee soorten bronnenuitgaven: diplomatische en kritische.

  > Filologen bedienen zich het meeste van **diplomatische uitgaven**, die een middeleeuwse tekst weergeven zoals hij kan worden aangetroffen in een bepaald handschrift, waarbij spelling, interpunctie, woordsplitsing en dergelijke gerespecteerd worden zoals de scribent in kwestie ze heeft toegepast.

  > Historici kiezen meestal voor **kritische uitgaven**, waarin wordt gestreefd naar een reconstructie van het origineel van een middeleeuwse bron. Daarbij wordt gebruik gemaakt van moderne interpunctie, hoofdlettergebruik en dergelijke – de oorspronkelijke spelling wordt daarentegen behouden. In het voetnotenapparaat worden de belangrijkste varianten en bijzonderheden uit de handschriftelijke traditie vermeld (lettervoetnoten), naast een aantal historische nota's die toelichting geven bij personen, plaatsen, gebeurtenissen en andere, niet meteen herkenbare vermeldingen (cijfervoetnoten). Een kritische uitgave wordt ook meestal ingeleid door een wetenschappelijk hoofdstuk, waarin problemen als datering, auteurschap, ontstaanscontext en handschriftelijke traditie worden besproken. De Koninklijke Commissie voor Geschiedenis bepaalt de regels voor kritische uitgaven van historische documenten in België (zie http://commissionroyalehistoire.be/).

et pro commutatione earum sibi quaedam altaria aeque in perpetuum possidenda condonari; quod libenti animo consensit cartamque de commutationis mutuae largitione, ut subiectum est, confirmavit[1]. . . . . .

9.[a] De obitu domni Roderici abbatis.

Tandem igitur, etsi ex multis memorabilibus quae laudabiliter peregit pauca sint dicta, post animarum sibi commissarum correctionem, post felicem huius vitae conversationem,
1042. Iul. 9. post fidelem huius loci administrationem, anno incarnati Verbi 1042[b], sui vero regiminis 22, 7. Idus Iulii moritur, et intrantibus basilicam maiorem ab australi plaga ad sinistram sepelitur, hoc epitaphio tumulo eius suprascripto:

Epithaphium[c].

Ut virgo plange, Sithiensis grex miserande!
Plorans dic: Heu me, heu, pater et domine!
Heu! pastor celebris, heu! consilium probitatis!
Ut pater alte iaces, summa sophia lates.
Currus et auriga gregis huius et Israhelita
Verus et absque dolo, heu! Roderice pater;
Qui modicus mundi, modicos nos nobilitasti!
Ecce redimus ad id, te quia terra tegit.
O te plorandum magis! at nos funera tantum
His tua curemus, det tibi leta Deus!

10.[d] De successore eius domno Bovone abbate.

Successor itaque eius virtutumque animi in divino cultu Bovo egregius imitator efficitur, vir adprime liberali litterarum scientia eruditus et sub monastica religione a primeva etate nutritus.

11.[e] Qui inter caetera virtutum suarum opera preclara aecclesiam huius loci incendio concrematam a fundamentis reedificare cepit, sed, quamquam magna ex parte sublimatam, morte tamen preventus, imperfectam reliquit.

1050. 12.[e] In[2] cuius restauratione basilicae adeo ei gratia divina astitit, ut sub capitaneo altari, dum illud everteret, corpus sanctissimi patris nostri Bertini, ubi a beato presule Folquino reconditum[3] ducentis et eo amplius annis latuerat, reppererit et repertum, astante spectabilium personarum utriusque sexus innumera multitudine, attestantibus etiam signis, honorifice levaverit elevationisque sollemnem diem celebrandam omnibus annis 6. Nonas Maii instituerit. Quo quoque tempore forensium negotiorum nundinae inibi celebrantur ex more. Qualiter ergo eadem inventio inventique sancti elevatio elevationisque sollennis institutio sit gesta, quam decenter sit ordinata, quam prudenter effectui mancipata, commentariolo ab eodem viro accurato eloquio exinde composito scire volentibus per ordinem patet. Facta est autem inventio anno assumptae humanitatis[f] Christi 1050, elevatio vero 1052,
1052. regiminis quoque ipsius 9. anno, comite Balduino Insulano in Flandria principante, in Francia rege Henrico regnante, papa Leone apostolicae sedi presidente. Nec adhuc his contentus vir Deo dignus, cum vivens salus esset presentium, ut etiam mortuus fieret futurorum, Romam, mundi dominam, nuntios misit cartamque de libertate loci sibi commissi et de substituendis abbatibus communi vel certe saniori fratrum consilio auctoritate Victoris papae sub excommunicationis anathemate confirmari fecit[4]. . . . . .

13.[g] De altercatione facta inter abbatem Bovonem et Gerbodonem advocatum.

His ita dispositis, non multo post tempore inter domnum Bovonem abbatem et advocatum huius loci Gerbodonem lis gravissima exoritur. Siquidem advocati interest officii

a) *ante haec incuria librarii scriptum est in cod. cap.* 13. *cum privilegio sequente Balduini comitis, quod et in indice capitum iam ante hoc caput notatur:* 7. Exemplar cartae de libertate Arkas; *rectum ordinem restituit T.; numerus deest c.;* X. *G.* b) mill. quadrag. tercio *T.* c) *deest T.* d) *numerus deest c.;* XI. *G.* e) *hic numerus capitis ponendus est secundum indicem; sed nec rubra nec numerus in c.* f) nativitatis *T.* g) *hoc caput cum sequente privilegio tam supra ante cap.* 8. *incuria librarii scriptum est in c.; v. n. a; unde miniator in marg. notavit:* Hic deest privilegium Balduini Insulani, require in IIII. folio ad istud siguum ☩. *Numerus deest in c.*

1) Data est charta a. 1026; Guérard p. 175. 2) Haec multis verbis ab ipso Bovone narrantur, Inv. S. Bert. 13—18. 23—38, ex qua haec noster excerpsit. 3) Cf. Folcwin. c. 58. 4) Data a. 1057, Mai 13; Jaffé nr. 3311.

Een voorbeeld van een kritische editie uit de Monumenta Germaniae Historica (Scriptores XIII, editie van de kroniek van Simon van Sint-Bertijns, circa 1095-1035). Let op het dubbele notenapparaat: letternoten voor varianten en andere formele aspecten van de overgeleverde handschriften, cijfernoten als verklarende noten.

- Een repertorium: systematisch (alfabetisch, thematisch, chronologisch) gerangschikte lijst van bronnen over een bepaald onderwerp, uit een bepaalde periode.

- Een bibliografie: systematisch (alfabetisch, thematisch, chronologisch) gerangschikte lijst van studies (artikels, boeken) over een bepaald onderwerp.

- Een cataloog of catalogus: een systematisch overzicht van publicaties die in een bepaalde bibliotheek of instelling worden bewaard.

- Een inventaris: een systematisch overzicht van de bronnen die in een bepaald archief worden bewaard.

- Een databank: een verzameling van gegevens. Databanken kunnen zowel een analoge (op papier) als een digitale (eventueel online) vorm aannemen.

Meer lezen: R.C. Van Caenegem, *Introduction aux sources de l'histoire médiévale: typologie, histoire de l'érudition médiévale, grandes collections, sciences auxiliaires, bibliographie*, Turnhout, 1997; H.W. Goetz, *Proseminar Geschichte: Mittelalter*, Stuttgart, 2014³; J. Rosenthal, *Understanding medieval primary sources. Using historical sources to discover medieval Europe*, Londen, 2012.

Deze vernieuwde editie bevat kennisclips die de leerstof op een toegankelijke en interactieve manier ondersteunen. Scan de QR-codes in het boek en bekijk de video's onmiddellijk op smartphone of tablet.

Alle hyperlinks uit het boek werden bovendien gebundeld in één overzichtelijk document. De bijhorende QR-code bevindt zich achteraan in het boek en biedt directe toegang tot dit document, zodat alle links snel en eenvoudig kunnen worden geopend, aangeklikt en geraadpleegd.

HOOFDSTUK 1 Inleiding

HOOFDSTUK 2 Geschreven bronnen uit de middeleeuwen: geen vanzelfsprekendheid
- 2.1 Over de orale tegenhanger van het geschreven woord
- 2.2 Een ongeletterde, 'pre-geletterde' of 'post-geletterde' samenleving?
- 2.3 Latere tendensen
- 2.4 Bewaring van de bronnen

HOOFDSTUK 3 Typologie van middeleeuwse geschreven bronnen

HOOFDSTUK 4 Beknopt overzicht van hulpinstrumenten voor de studie van de middeleeuwen

HOOFDSTUK 5 Epiloog

2. GESCHREVEN BRONNEN UIT DE MIDDELEEUWEN: GEEN VANZELFSPREKENDHEID

Dat er überhaupt geschreven bronnen uit de middeleeuwen bewaard zijn gebleven, is niet vanzelfsprekend. Daar zijn verschillende redenen voor: de belangrijkste zijn de mate waarin de samenleving in een bepaalde periode was verschriftelijkt, de bewaring van bronnen in de middeleeuwse periode zelf, en het nut dat een tekst voor latere generaties had. Op de volgende bladzijden staan we even stil bij deze factoren. Maar eerst gaan we even in op mondelinge bronnen over de middeleeuwse geschiedenis.

2.1 OVER DE ORALE TEGENHANGER VAN HET GESCHREVEN WOORD

Over mondelinge tradities in de middeleeuwse periode beschikken we alleen over onrechtstreekse getuigenissen. De facto komt het er altijd op neer dat men op een bepaald moment in de geschiedenis heeft besloten elementen uit de mondelinge (orale) overlevering op schrift te stellen. Dat kan verschillende redenen hebben: de wil om een traditie bij te sturen, te transformeren, of gewoon te bewaren voor het nageslacht. Veel mirakelverhalen bijvoorbeeld waren oorspronkelijk mondelinge getuigenissen over de bepaalde handelingen van een charismatisch of zelfs louter legendarisch persoon. Ze werden opgetekend om als stichtend voorbeeld te dienen voor anderen. Tal van rechtsregels en wetteksten vinden bijvoorbeeld hun oorsprong in gewoontes die mondeling van generatie tot generatie werden doorgegeven. Als een gemeenschap te groot werd om op deze manier te besturen, of als die gewoontes in de verdrukking kwamen omdat een concurrerend machtsniveau andere regels wilde opleggen, grepen sommigen soms naar de pen om tradities op schrift te stellen. Natuurlijk was het mogelijk dat ze die regels vervormden, dus het blijft opletten met dergelijke opgetekende bronnen.

In sommige teksten vinden we nog sporen terug van de mondelinge leefwereld van de middeleeuwer. Oorkonden of stadsordonnanties vatten bijvoorbeeld vaak aan met: 'al wie dit kan horen…', wat aantoont dat ze aan een breed publiek werden voorgelezen. Soms haalt een kroniekschrijver mondelinge getuigen aan om zijn verhaal kracht bij te zetten. Hij citeert bijvoorbeeld de 'wijze woorden' van een koning of een abt met de bedoeling de lezer van zijn werk te overtuigen van de boodschap die hij wil geven. Ook in vonnissen of processtukken van rechtbanken vinden we mondelinge getuigenissen terug. Slogans van opstandelingen of scheldwoorden en geroddel van boeren en stedelingen zijn zo tot ons gekomen, zoals de wapenspreuk 'Schild ende Vrient', geroepen tijdens de bekende Brugse Metten in 1302, die door een chroniqueur wordt aangehaald. In procesdossiers treffen we vaak het scheldwoord 'hoerezuene' aan – kennelijk één van de populairste in de laatmiddeleeuwse stad om mannen van stand te beledigen. Het is natuurlijk moeilijk te achterhalen of deze woorden letterlijk werden gebruikt, maar het feit dat de meeste van deze citaten als bewijsmateriaal zijn aangehaald in kronieken of getuigenissen in een proces, pleit alvast voor hun werkelijkheidsgetrouw karakter.

Het blijft echter opletten geblazen, want steeds betreft het een neergeschreven versie van het gesproken woord. Het blijft raden naar de precieze inhoud van de woorden, en de context is doorgaans onduidelijk. Een klerk of notaris die de mondelinge getuigenis opschreef, voegde soms een eigen interpretatie toe, of verwoordde de getuigenis in zijn eigen jargon. Hoewel in procesdossiers getuigen vaak letterlijk aan het woord komen, is het ook mogelijk dat de ondervragers de verklaring van een getuige herformuleerden. Kortom, zonder een gedegen kennis van het type bron waarin je de woorden aantreft, en een nodige portie historische kritiek, is het amper mogelijk om degelijk onderzoek te voeren naar de orale (en geschreven) getuigenissen uit ons rijke middeleeuwse verleden. Zelfs al zijn de beweegredenen van een auteur zuiver antiquarisch, toch moeten we er rekening mee houden dat een geschreven tekst nooit de realiteit van de mondelinge overlevering kan vatten. Intonatie, ritmiek, vergezellende gebaren en de algemene context waarin een mondeling overgeleverde tekst ten beste werd gebracht, gaan verloren in een geschreven context. Mondelinge tradities kunnen overigens op verschillende tijdstippen zijn vastgelegd: ofwel gebeurde dat al tijdens de middeleeuwen (bv. gewoonterecht, ridderverhalen, exempla), ofwel gebeurde dat nadien (bv. sprookjes van Grimm, liederen over volksmenners zoals Jacob van Artevelde die tot in de negentiende eeuw werden gezongen).

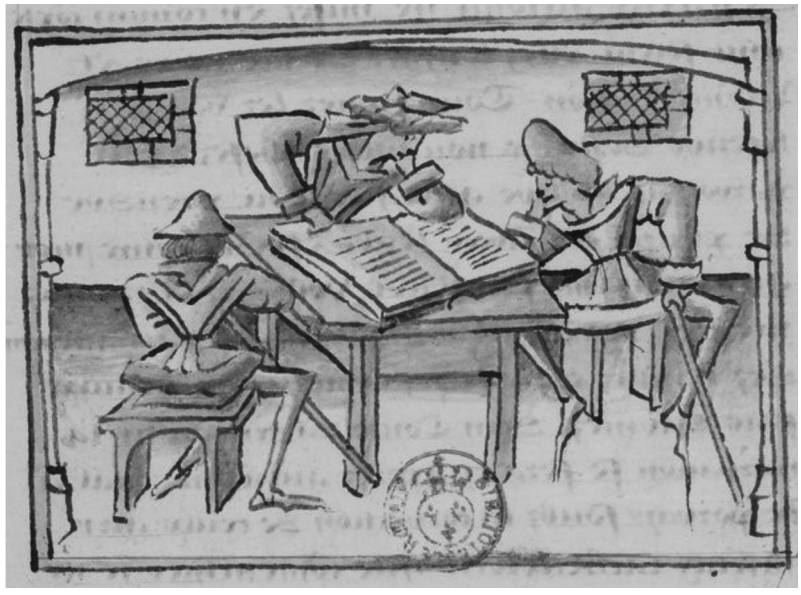
De Belgische antropoloog Jan Vansina heeft aangetoond dat het langetermijngeheugen van groepen in ongeletterde samenlevingen honderden jaren kan teruggaan, maar wees tegelijk op het bestaan van de zogenaamde 'floating gap' in het geheugen van orale samenlevingen. Andere historici en antropologen, zoals bijvoorbeeld Jan Assmann, hebben dienaangaande baanbrekend werk verricht. Ze beschreven hoe verschillende generaties herinneringen kunnen bijhouden, maar ook hoe ze die vervormen om er een functioneel verhaal van te maken. Groepen in de samenleving geven op die manier een overeengekomen versie van het verleden door aan de volgende generatie om bijvoorbeeld de vooraanstaande maatschappelijke positie van de groep te rechtvaardigen, een collectieve identiteit te ondersteunen, enzovoort. Met een bepaalde maatschappelijke bedoeling geven vervormde herinneringen dus een betekenis aan het verleden. Ze zijn dus louter een *representatie* van de geschiedenis. De selectie, herinnering, en bewaring van mondelinge verhalen is dus niet onschuldig, maar dat geldt evenzeer voor het bijhouden van het geschreven woord.

Meer lezen: G. Cubitt, *History and Memory*, Manchester, 2007; M. Richter, *The Oral Tradition in the Early Middle Ages*, Turnhout, 1994; J. Vansina, *Oral Tradition as History*, Madison, 1985; J. Dumolyn en J. Haemers, 'A Bad Chicken was brooding. Subversive Speech in Late Medieval Flanders', *Past and Present*, 214 (2012), 45-86.

2.2 EEN ONGELETTERDE, 'PRE-GELETTERDE' OF 'POST-GELETTERDE' SAMENLEVING?

Tijdens de middeleeuwen was het merendeel van de bevolking het schrift niet machtig. De antropoloog Jack Goody ging er aan het einde van de jaren zestig dan ook van uit dat je de middeleeuwen, en zeker de vroegste fase, kan definiëren als een ongeletterde samenleving. Zijn ervaring met ongeletterde, zogenaamd 'primitieve' groepen leidde tot de vaststelling van sterke gelijkenissen met wat er zich meer dan duizend jaar geleden in onze streken heeft afgespeeld. Impliciet gaf hij te kennen (hier en daar gebeurde dat ook wel eens expliciet) dat hij de begrippen 'primitief – irrationeel denken – ongeletterdheid' met elkaar in verband bracht en liet contrasteren met hun tegengestelden 'ontwikkeld – rationeel denken – geletterdheid'. Hij wees er ook op dat enkel een heel kleine, goed gedefinieerde en vooral ook gesloten elite werkte met het schrift, en dan nog meestal met de bedoeling rituele teksten voor de eeuwigheid te bewaren.

Tot de late elfde eeuw werd onderwijs vrijwel uitsluitend verzorgd in kloosteren kathedraalscholen. Hoewel het aantal kloosterscholen veel moeilijker is te achterhalen, werd het aantal kathedraalscholen dat zich tussen 1000 en 1300 in het Franse koninkrijk en de Rijnvallei bevond, geschat op ongeveer 60. Elk van deze scholen kon op een gegeven ogenblik tussen de tien en de dertig studenten opleiden. Als we rekenen dat de bevolking in die regio rond het jaar 1000 op ongeveer zeven miljoen wordt geschat en we het aantal studenten hypothetisch verdubbelen door er de kloosterscholen bij te tellen (dat maakt tussen de 1200 en de 3600 studenten), dan zou dat betekenen dat ongeveer 0,016 tot 0,04 percent van de bevolking werd opgeleid om te lezen en te schrijven.

Collectieve lectuur in een roman over de lotgevallen van de graven van Artesië (uit een vijftiende-eeuws handschrift van Jean de Wavrin; Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 11610, 1r).

De Amerikaanse historicus Brian Stock wist daaraan toe te voegen dat, voor het midden van de elfde eeuw, de samenleving kan worden gecategoriseerd als 'pre-literated' of 'vóór-geletterd', terwijl de periode daarna 'geletterd' is. Die hypothese baseerde hij op de veronderstelling dat vroegmiddeleeuwse teksten werden geschreven vanuit het perspectief van orale communicatie, terwijl in de latere middeleeuwen juist de tekst steeds meer een maatstaf van denken, handelen en sociale omgang werd. Goody kon er echter niet om heen dat, in tegenstelling tot de volkeren die hij zelf had bestudeerd, middeleeuwse mensen wel vertrouwd waren met het fenomeen van het schrift. In de meeste ge-

bieden van West-Europa, hadden de Romeinen het geschreven woord weten te verspreiden. Daarnaast was het christendom een godsdienst van het boek, waardoor het na de bekeringen ondenkbaar was geworden dat er geen grote hoeveelheden Bijbelhandschriften en liturgische boeken circuleerden. Tegenwoordig zijn steeds meer linguïsten, historici en antropologen geneigd de periode van de vroegste Germaanse rijken tot ongeveer 1050 te categoriseren als een 'post-geletterde' tijd. Vanwaar deze verwarring?

De verklaring voor deze op het eerste gezicht tegenstrijdige hypothesen is vrij eenvoudig. De middeleeuwen waren noch helemaal geletterd, noch helemaal ongeletterd. Het schrift was al eeuwen eerder geïntroduceerd, de christelijke ritus zorgde ervoor dat iedereen al van het geschreven woord of van een boek had gehoord, en de balans tussen mondelinge en geschreven cultuur was nooit eenduidig en zeker niet meetbaar. Het probleem in deze hele discussie ligt in het uitgangspunt. Tot voor kort leek niemand zich vragen te stellen omtrent de zinvolheid van pre-, post- of ongeletterdheid als een goed concept om een samenleving mee te categoriseren. Dat besef is er veel sneller gekomen onder antropologen dan onder historici. Al aan het einde van de jaren zestig werd Goody's definitie van een 'geletterde samenleving' op basis van een berekening van hoeveel mensen er feitelijk kunnen lezen en schrijven (en dat ook doen), bekritiseerd. Bovendien heeft hij intussen toegegeven dat zijn stelling veel te evolutionistisch aandeed. In later werk spreekt hij bijvoorbeeld over 'lecto-orality' en 'an oral-literate continuum' wanneer hij het over de middeleeuwse omgang met het geschreven woord heeft. Het schrift en mondelinge communicatie gingen doorgaans hand in hand. Geletterde samenlevingen (ook de hedendaagse) gebruiken allemaal het gesproken woord complementair met geschreven teksten. Bovendien maken we graag de belangrijke nuance dat geletterdheid niet hetzelfde is als alfabetisering. Hoewel misschien weinig mensen konden lezen of schrijven, waren sommigen wel in staat om teksten te memoriseren en op mondelinge manier te verspreiden. Hen als 'ongeletterd' beschrijven, is daarom risicovol. Een troubadour die een lang epos kon zingen, was dus misschien wel een analfabeet, maar tevens ook een erg erudiet kunstenaar.

Hoewel het voor de hand lijkt te liggen, is er toch heel wat onderzoek gevoerd over de relatie tussen een sociaal verkeer dat vooral op mondelinge contacten was gebaseerd en de normbepaaldheid van dat verkeer. Met andere woorden: men vroeg zich af of een ongeletterde samenleving even rationeel kan zijn als een geletterde. Al snel besefte men dat ook die vraag vrij misplaatst was. Tijdens zijn onderzoek naar de rol van het gesproken en het geschreven woord

in Iraanse rurale gemeenschappen, ontwikkelde Brian Street het zogenaamde 'ideologische' model van geletterdheid, dat hij voorstelde als een alternatief voor Goody's oorspronkelijke 'functionele' model. Volgens Street moeten het gebruik en de verspreiding van het schrift niet bekeken worden met latere ontwikkelingen in het achterhoofd, maar moet er rekening worden gehouden met de sociale krachten die op een gegeven ogenblik aan het werk zijn geweest, zodat mensen als het ware 'naar de pen grepen'.

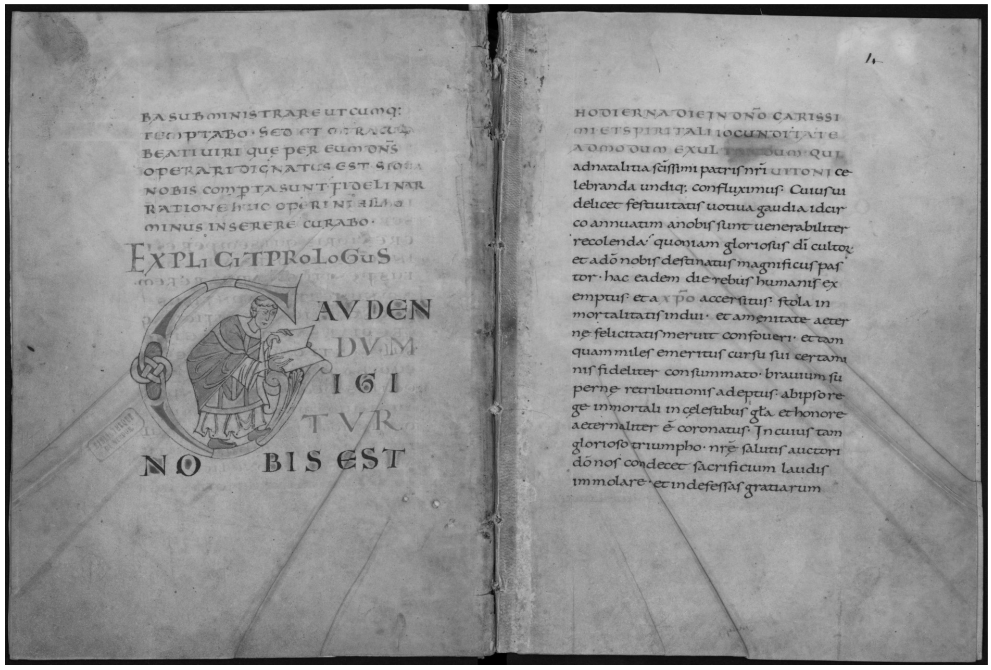
De vroegmiddeleeuwse situatie is een schitterend voorbeeld dat perfect in Streets model past. Na de invallen van de Germanen kwam het Romeinse onderwijs vooral vanaf de vierde eeuw onder zware druk te staan. De ineenstorting van de burgerlijke administratie in West-Europa in de vijfde (Noord-West-Europa) en zesde eeuw (bepaalde delen van Zuid-Europa) versnelde die ontwikkeling alleen maar. Met verschillende snelheden al naargelang de regio en de romaniseringsgraad daalde het percentage van de bevolking dat actief las of schreef drastisch. De productie van geschreven documenten beperkte zich in Noordwest-Europa vanaf de zesde eeuw veelal tot hofkringen en kerkelijke centra, zoals kathedraalscriptoria of kloosters. Slechts in de Provence en ten zuiden van die regio konden Romeinse senatorenfamilies en andere vooraanstaande geslachten zich langer handhaven, en was er nog sprake van onderwijs en schriftelijkheid van een behoorlijk hoog niveau.

Hoewel de Germanen wel vertrouwd waren met het schrift vanuit hun eigen cultuur (runen) of door hun eeuwenlange contacten met de Romeinse wereld, was hun sociale leven toch grotendeels gebaseerd op mondelinge contacten. In de praktijk betekende dit dat de regels van het sociale verkeer en de handelingen die daaraan waren gekoppeld, niet waren neergeschreven. Zo waren de volksrechten oorspronkelijk regels die werden doorgegeven door een kleine elite, die als wijzen of ouderen werden geraadpleegd telkens zich er een geschil of juridisch probleem voordeed. Zij waren gezaghebbende getuigen van het gewoonterecht. In rechtszaken golden levende getuigen als de meest overtuigende 'bewijsstukken', en de waarde van een getuigenis werd vaak afgemeten naar de sociale rang van de getuige. Getuigen speelden ook een cruciale rol in private overeenkomsten, zoals bezitsoverdrachten en bij het opstellen van testamenten.

In het Merovingische rijk kwam er in de praktijk weinig terecht van een gecentraliseerde, verschriftelijkte administratie. Het schrift werd er ten dele gebruikt zoals in de laatantieke administraties, om contracten en oorkonden voor het nageslacht te bewaren. De meeste andere wereldlijke schriftvormen waren

echter op één of andere manier afgeleid van kerkelijke schriftgebruiken. Aangezien het christendom een godsdienst van het schrift was, kon het niet anders dan dat de Kerk een hoog aantal geletterde professionelen in dienst had, die de Bijbel en andere teksten die werden gebruikt in de eredienst konden lezen (en voorlezen) en kopiëren voor het nageslacht. Vooral kloosterlingen en de grotere kerkelijke centra konden nog bogen op een behoorlijke schriftcultuur. Het spreekt bijna voor zich dat dit er vaak voor zorgde dat het schrift een quasisacrale status kreeg toegeschreven. Bijbelse en liturgische handschriften en gebedenboeken werden niet alleen gezien als het 'formele omhulsel' van gewijde teksten, maar ook als gewijde objecten op zich. Aan letters en teksten werd vaak een sacrale kracht toegeschreven. Het feit dat veel handschriften op zich zo'n luisterrijke en uitermate kostbare objecten waren, zal daaraan niet hebben afgedaan.

Clerici, kloosterlingen en de hogere adel maakten handig gebruik van die sacrale sfeer waarin het geschreven woord zich bevond. De eerste wereldlijke documenten die tijdens de Germaanse periode op schrift werden gesteld, waren de zogenaamde Volks- of Stamrechten. Deze legale codes waren eeuwenlang mondeling doorgegeven onder – zoals het woord het al aangeeft – stamgenoten. Het spreekt natuurlijk voor zich dat het mondelinge karakter van de overlevering en het feit dat de volksrechten nog stamden uit een tijd dat de meeste volkeren zich in een totaal andere geografische en sociale context bevonden, ervoor hadden gezorgd dat het recht aan nogal wat verschuivingen onderhevig was. In de late vijfde en zesde eeuw hadden de Germaanse koningen echter gezien dat een geschreven versie dezelfde onaantastbare status kon verwerven als een gewijde tekst. Zo fixeerden vorsten uit de vroege middeleeuwen hun interpretatie van een eeuwenoud rechtssysteem. Naarmate de vroegmiddeleeuwse vorsten hun macht sterker begonnen uit te bouwen, 'herontdekten' ze de waarde van het schrift als een instrument van het bestuur. In de loop van de achtste, en vooral ook vanaf het tweede kwart van de negende eeuw, nam het aantal administratieve documenten spectaculair toe. Intussen hadden de Karolingers pogingen om het schrift beter leesbaar te maken gestimuleerd, en hadden ze gestreefd naar een uniforme editie van basisdocumenten als de *Lex Salica*, de Bijbel, Benedictus' regel voor de monniken, liturgische en canonieke (kerkrechtelijke) collecties.

Gelegenheidstekst voor het feest van de heilige Vanne van Verdun, omstreeks 1020. Dit handschrift was bedoeld om luidop voorgelezen te worden en de tekst is onder andere daarom met grote zorg geschreven. De miniatuur laat de auteur zien die uit het boekje voorleest (Verdun, Bibliothèque Municipale, 2, 3v-4r). De cultus van Sint-Vanne was een belangrijke motor voor het ontstaan van een stedelijke identiteit en dit handschrift speelde daar een grote rol in. Hoewel de tekst in het Latijn is opgesteld, weten we dat priesters en monniken de inhoud in de volkstaal predikten aan de stadsbewoners van Verdun.

Ook op politiek vlak had schrift een groeiend belang want het werd ten dele gebruikt als een echt bestuursinstrument. Zo zijn er uit het midden van de negende eeuw inventarissen bewaard van het beschikbare logistieke materieel om het verzet tegen de Noormannen te organiseren. Maar een even belangrijk aspect van de verschriftelijking van het bestuur in het Karolingische bestuur had een sociale achtergrond. Door uniforme tekstverzamelingen, neergeschreven recht, formeel steeds rigidere documenten te gebruiken en te verspreiden, streefden de vorsten ernaar hun beleid in zekere zin te rationaliseren en face-to-facerelaties te omzeilen. Omdat ze zichzelf wilden voorstellen als Gods eerste afgevaardigde op aarde, wilden ze zoveel mogelijk benadrukken dat hun positie niet afhing van de steun van hun onderdanen, maar rechtstreeks was gesanctioneerd door God. Hoewel dat niet meer dan een ideologisch strategische zet kan zijn geweest, werd het schrift een symbool van de hoogste macht